

НОВООТКРИТ БЪЛГАРСКИ ВЛАДЕТЕЛСКИ ПЕЧАТ ОТ ПЛИСКА

Тодор Тодоров, Константин Константинов

A RECENTLY FOUND BULGARIAN RULER SEAL FROM PLISKA
Todor Todorov, Konstantin Konstantinov

Abstract: During the regular archeological excavations of site 41 in the Outer City of Pliska in the summer of 2021, a fragment of a lead seal was discovered, which turned out to be the first sphragistic monument of this archeological site.

Obv.: In center, part of the facing bust of Christ within equal-armed cross behind head. Inscription between two borders of dots: : . . . . . APXONTABO. . . . . (Obr. 2a)

Rev.: Heavily damaged bust of the Mother of God in the face. Her hands are placed in front of her breast in a praying posture. Her left hand is clearly visible. Around the image part of a circular inscription: . . . . . ΗΘΗΨΑ . . . . . (Obr. 2b).

The preserved part of the inscriptions and the serious iconographic and epigraphic proximity of the molybdobull with the seals of "Michael Archon of Bulgaria" and "Simeon Archon of Bulgaria" give grounds to restore the circular inscriptions in the form:

Obv.: [+ Χ(ριστ)ε or + Κ(ύρι)ε βοήθη Ἰωάννου] ἄρχοντα Βο[υλγαρίας]

Translation: "Christ or My God, aid John, archon of Bulgaria"

Rev.: [+ Θ(εοτό)κε βο[ήθη Ἰωά]νου ἄρχοντα Βουλγαρίας]

Translation: "O Mother of God, aid John, archon of Bulgaria"

The iconographic and paleographic data of the fragmented press give grounds for it to be dated with a great deal of certainty in the second half of the ninth century.

Key words: outer city of Pliska; Bulgarian Mediaeval seals

<https://doi.org/10.46687/ITUA4014>

По време на редовните археологически проучвания на обект № 41 във Външния град на Плиска през лятото на 2021 г. беше открит фрагмент от оловен печат, който се оказва първият сфрагистичен паметник от този археологически обект. Настоящата публикация има за цел той да бъде приведен в научно обращение¹.

Археологическа среда на намиране на печата

Представеният в настоящото изследване фрагмент от моливдовул е открит по време на археологическите разкопки на обект № 41 във Външния град на Плиска през 2021 г. Регистрираният при аеронаблюдения на терена (Petrova 1984: 55; Petrova 1992: 74-75) комплекс се проучва с известни прекъсвания още от 1983 г.² Разположен е върху равна тераса в северозападната част на Външния град на

---

¹ Разкопките на обекта са проведени под ръководството на доц. д-р Константин Константинов (Шуменски университет), който е автор на частта, отнасяща се до археологическата среда на местонамиране на печата. Разчитането на иконографията, датирването, идентификацията и коментара на печата в настоящата статия е направено от доц. д-р Тодор Тодоров (Шуменски университет).

² Обобщена справка за проучванията на обекта до 2015 г. вж. Konstantinov 2017: 120, bel. 3. За разкопките след 2015 г. вж. Konstantinov, Ilieva, Kanev 2019: 459-462; Konstantinov, Ilieva, Kanev 2020: 1108-1111; Konstantinov, Ilieva, Kanev 2021: 984-988.

Плиска между Дениз дере и Бенсиз кулак, в землището на с. Избул, общ. Нови пазар.

Обект № 41 представлява архитектурен комплекс от края на IX – първите десетилетия на XI в., който се развива върху площ от 12 дка. Началото на съществуването му се определя от бронзова монета на Лъв VI и Александър (886-912), докато за *terminus antae quem* служат два анонимни фолиса, клас А2 (976-1035) и един анонимен фолис, клас В (1030/35-1042) (Konstantinov 2015: 47-48, obr. 29). По периферията на вътрешния двор на комплекса са разположени верижни помещения със стопанско-занаятчийски характер. Именно при разчистване на едно от тях в северния сектор беше открит и разглежданият в настоящото съобщение печат³. Археологическата среда на местонамирането му е компрометирана в следствие на премахването на стара рампа, което затруднява изказването на категорични заключения относно неговата стратиграфска позиция.

Метрическа, иконографска, епиграфска характеристика, идентификация и коментар

Фрагмент от моливдовул малко по-голям от четвъртинка. Запазени са долната лява част от лицевата страна и съответно долната дясна част от opakата. Диаметър: 2.4 см, дебелина на ядрото: 0.9 см. Тегло: 9.1 гр. От запазената част може да се направи предположението, че става дума за сравнително добре центриран отпечатък с леко изместване на дясно, което е довело до „излизане” от ядрото на външния зрънчест кръг от лицевата страна.

Лице: Бюст на Исус Христос във фас. С вписан зад главата равнораменен кръст. Видимо е лявото рамо на кръста. Също така се вижда благославящата десница и фрагмент от евангелието, което държи в другата си ръка. Около изображението част от кръгов надпис: . . . . . ΑΡΧΟΝΤΑΒΟ. . . . . (Обр. 2а).

Опако: Силно повредено бюстово изображение на св. Богородица във фас и в молитвена поза. Ясно е видима лявата ѝ ръка. Около изображението част от кръгов надпис: . . . . . ΗΘΗΩΔ. . . . . (Обр. 2б).

Независимо от фрагментираността на новооткрития моливдовул, запазените части от изображенията и надписите сочат сериозна композиционна близост с две групи, отдавна познати на науката, български владетелски печати. На лицевата страна на тези печати са представени същите бюстови изображения на Исус Христос и св. Богородица и кръгови надписи около тях. Съдържанието на последните ги поделя на две групи.

Първата, с кръгов надпис на лицевата страна: + Χ(ριστ)ἔ или Κ(ύρι)ε βοήθη Μηχαήλ ἄρχοντα Βουλγαρίας (*Христe или Господи, помагай на Михаил архонт на България*) (Обр. 3а). И на opakата: + Θ(εοτ)κε βοήθη Μηχαήλ ἄρχοντα Βουλγαρίας (*Богородице, помагай на Михаил архонт на България*) (Обр. 3б). От тази група са известни близо 30 екземпляра (4 от Плиска). Независимо от някои спорове при появата на първите отпечатъци днес може да се счита за

---

³ Печатът е намерен в кв. 12 на дълбочина 0.20 м от съвременния терен след разчистване на рампата от помещение А2 (Обр. 1).

утвърдено, че собственик на тези печати е Борис-Михаил (852-889, + 907 г.), а използването им се поставя в интервала 864-889 г. (Jordanov 2016: № 8-35).

Втората група, с кръгов надпис на лицевата страна: + Χ(ριστ)ἔ βοήθη Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρία(ς) (*Христe, помагай на Симеон архонт на България*) (Обр. 4а). И на opakата: + Θ(εοτό)κε βοήθη Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρία(ς) (*Богородице, помагай на Симеон архонт на България*) (Обр. 4б). Известни са 24 екземпляра (2 от Плиска). И за тази група е утвърдена идентификацията със Симеон I Велики (893-927), като използването на моливдовулите се отнася през периода 893-913 г. (Jordanov 2016: № 36-59).

По-добре запазената част на лицевата страна (изображението на Исус Христос) на новооткрития моливдовул ми дава известно основание да твърдя, че същият в композиционно отношение (изображения и надписи) стои по-близо до печатите на „Михаил архонт на България”. Последните вероятно са били моделът, който гравьорът е имал пред себе си при изработването на булотириона, с който е отпечатан новооткритият моливдовул. Именно това сходство е решаващо при възстановяването на пълния текст на надписите.

Ще започна с лицевата страна. Както вече отбелязах при описанието по-горе, запазените букви от надписа са ΑΡΧΟΝΤΑΒΟ. Всъщност това е краят на надписа и възстановяването му като ἄρχοντα Βο[υλγαρίας], т. е. „архонт на България”, едва ли ще предизвика възражение. Началото на надписа на тази страна липсва. Тук мога да предположа, че той е започвал с инвокацията Χ(ριστ)ἔ или Κ(ύρι)ε βοήθη и след това идва ред на името на този архонт на България. Кой е той?

Отговорът на този въпрос ни дава запазената част от opakата страна на моливдовула. Както вече отбелязах, тук са запазени буквите НΘΝΙΩΔ. Първите три букви са без съмнение краят на инвокацията + Θ(εοτό)κε βοήθη. Следващите три букви вероятно са част от името на владетеля и първите две от тях категорично са ἸΩ⁴, а третата (по която върви счупването на ядрото по линията на канала)

---

⁴ Наличието на буквата Ω е безспорно. Теоретично може да се възрази, че Ἰ всъщност е недотам добре отпечатана буква Τ. Тогава възстановяването на тази част от надписа да тръгне в друга посока – като τῷ σῶ δούλω или τῷ δούλω σου. Всъщност втората възможност изглежда по-вероятна, ако остатъкът от последната буква се определи като Δ, а не, както аз смятам – Α. Но тази форма (τῷ δούλω σου) е характерна за византийските печати до средата на VIII в. – вж. Oikonomides 1985: p. 153. За преките и косвени аргументи относно датировката на нашия печат ще стане дума по-долу в основния текст, но при всички случаи той не може да се датира по-рано от средата на IX в. Разбира се, подобен архаизъм не е нещо ново в паметниците на средновековната българска сфрагистика, но ще спра дотук с тези разсъждения, тъй като съм убеден, че четвъртата буква от запазените на opakата страна е Ἰ и с нея започва името на собственика на моливдовула, а не продължението на инвокацията с израза „на своя раб” или на „раба свой”. Тази моя убеденост (тя може да бъде потвърдена или разколебана единствено от появата на по-добре запазен екземпляр) се базира на първо място от ясно откритото и разделено двуточие (диакритичен знак) над Ι и на второ място от безсъмнената композиционна близост с печатите на „Михаил архонт на България” и „Симеон архонт на България”. Във всички известни над 50 екземпляра инвокацията приключва с βοήθη и след нея следва името на владетеля (Jordanov 2016: №8-59).

предполагаме определям като А. Следователно върху opakата страна на нашия моливдовул последните (от запазените) две букви, а вероятно и третата (частично запазена) сочат, че името на собственика не е Михаил, нито Симеон, а Йоан.

Обобщавайки отбелязаното по-горе, предлагам кръговите надписи на новооткрития печат от обект № 41 на Външния град на Плиска да се възстановят в следния вид:

Лице: [+ Χ(ριστ)ῆ или + Κ(ύρι)ε⁵ βοήθη Ἰωάνου] ἄρχοντα Βο[υλγαρίας]

В превод: Христe или Господи, помагай на Йоан архонт на България.

Опако: [+ Θ(εοτό)κε βο]ήθη Ἰωά[νου] ἄρχοντα Βουλγαρίας]

В превод: Богородице, помагай на Йоан архонт на България.

В светлината на така представената възстановка на надписите, макар и с известна доза предпазливост (все пак става дума за фрагмент от моливдовул), мога да констатирам, че в научно обращение влиза печат на трети „архонт на България” от втората половина на IX – началото на X в. (след тези на Михаил и Симеон), носещ името Йоан. И тук веднага възникват основателните въпроси кой е този Йоан и каква е връзката му с Михаил и Симеон?

На първо място трябва отбележа, че свързаността на трите владетелски персонажа се внушава от композиционната близост на техните печати и най-вече от еднотипната иконография. Последната и особено изображението на Исус Христос на лицевата страна, което е с кръст зад главата, но без специално очертан нимб, датира печатите на вече тримата „архонти на България” в интервала 843-945 г.⁶ Горната граница на тази хронологическа рамка се свива до 913 г., откогато в българската владетелска канцелария започва да се използва титулт „василевс”⁷. Също така, както вече отбелязах по-горе, идентификацията на печатите на

---

⁵ Фрагментираността на печата ме задължава да дам тази алтернатива. Всъщност по този критерий (началото на инвокацията) сходните по иконографски и епиграфски замисъл печати на „Михаил архонт на България” се поделят на две групи: с начало на инвокацията Χ(ριστ)ῆ и с начало на инвокацията Κ(ύρι)ε – вж. Jordanov 2016: № 8-35.

⁶ В различни колекции в света (вкл. и в България) се съхраняват близо 1 000 византийски императорски печата (Andonov 2019: 30-31). Именно на базата на наблюденията върху тяхната иконография се достига до заключението, че отбелязваният иконографски сюжет като цяло се появил върху лицевата страна на императорските моливдовули непосредствено след падането на икоборчеството през 843 г. и се използвал до 945 г., след тази година отстъпва място на сходен иконографски сюжет, на който обаче кръстът зад главата е вписан в нимб (Shandrovskaaya 1999: 116).

⁷ Както сочат писмените сведения от 913 г., Симеон I Велики предявява открити претенции към трона на византийските императори в Константинопол (Bozhilov 1983: 98). От тази година нататък се датират и печатите на този владетел с титула βασιλεὺς (Jordanov 2016: № 60). По времето на Симеоновия наследник Петър тази титла е призната от Константинопол и заема основно място върху неговите моливдовули с легенда на гръцки език (Jordanov 2016: III.3). Следователно титлата „архонт”, според данните на печатите, а и според логиката, престава да се използва в българската владетелска канцелария в периода 913-969 г. Правя това уточнение, тъй като по-долу в основния текст ще стане дума за възможностите за идентификация на печатите на „Йоан архонт на България”. От тези възможности смятам, че предвид отбелязаното в тази бележка трябва да отпадне Йоан – братът на цар Петър I, който през 928 г. оглавява заговор с цел свалянето на брат си и овладяването на българския трон – вж. Todorov 2008: 263-279.

„Михаил архонт на България” с Борис-Михаил, поставя използването им в интервала 864-889 г., а тези на „Симеон архонт на България” със Симеон I Велики ги разполага в хронологическата рамка 893-913 г. и с по-голяма сигурност между 907 и 913 г. В кой период са се използвали печатите на „Йоан архонт на България”? Възможностите са две.

Първата, преди 864 г. От една страна, тази възможност се подхранва от данните на самия печат. Става дума за наличието на т.нар. затворена В (вита) върху лицевата страна на новооткрития моливдовул. Според наблюденията на специалистите в областта на византийската сфрагистика в края на 50-те – началото на 60-те години на IX в. настъпва съществена промяна. Тогава тази форма на изписване В била заменена първоначално с подчертана В, а впоследствие и с т. нар. отворена вита – R⁸. Но, както добре е известно, тези хронологични наблюдения, без съмнение меродавни за печатите на византийския управленски елит от Константинопол, в никакъв случай не трябва да се абсолютизират, когато става дума за паметници на средновековната българска сфрагистика. За пример ще посоча, че ако стриктно се придържаме към горната закономерност, то тогава печатите на „Михаил, архонт на България”, т. е. на Борис I, би следвало да са по-късни от тези на неговия син „Симеон архонт на България”. Върху голяма част от първите е изписана или подчертаната В или отворената R (Jordanov 2016: № 15-22), а върху вторите само затворената В (Jordanov 2016: № 36-59). Следователно начинът на изписването на гръцката буква „вита” не може да се смята за солиден аргумент за поставянето на печата на „Йоан архонт на България” преди 864 г.⁹ И не толкова защото не е възможно да управлява заедно с Борис-Михаил (това вероятно на практика се случва, но по-късно), а защото цялостната композиция на владетелския печат не кореспондира с времето преди покръстването. И не на последно място, нека не забравяме, че става дума за находка, открита при редовни археологически разкопки на проучван в продължение на четири десетилетия обект. Както е видно от изложението на моя съавтор по-горе, на този етап няма сигурни хронологически указания за съществуването на комплекса преди 80-те години на IX в.

Втората възможност е моливдовулът на „Йоан архонт на България” да е използван в хронологическия интервал 889-893 г., т. е. времето, когато Борис-Михаил приема монашески сан и делегира широки съвладетелски правомощия на първородния си син. За последния знаем, че носил имената Расате според приписката на Чивидалското евангелие и Владимир, според старобългарския разказ „Чудото на св. Георги с българина”. Преди няколко години Пламен Павлов напълно резонно обърна внимание, че тези две имена, с които е познат първородният син на Борис, са езически (Pavlov 2019: 132). Дали обаче през 864 г.

---

⁸ Доказателството за тази промяна се открива благодарение на съпоставката на печатите на двама константинополски патриарси. Върху моливдовулите на патриарх Методий (843-847) е изписана старата форма „В”, а върху тези на патриарх Фотий (858-867, 877-886) новата форма „R” – вж. Oikonomides 1985: № 50, 53.

⁹ Въсъщност подобни архаизми (с които се сблъскваме при печатите на „Симеон архонт на България”, а и при този на „Йоан архонт на България”) във византийската сфрагистика се разглеждат като доказателство за провинциална (извънстолична) изработка на булотирона (Shandrovskaya 1969: 251).

Расате-Владимир не е получил в светото кръщение името Йоан? Актуалността на този въпрос се засилва от новата сфрагистична находка – обект на настоящата работа, която пък от своя страна ни насочва към няколко добре познати известия, засягащи българската дипломатическа активност към Рим през 866 г. Първото от тях идва от Бертинските анали и сочи, че през 866 г. Борис изпратил при папа Николай I **своя син** (п. м. – Т. Т.) заедно с други свои боили (LIBI, 1960: 288)¹⁰. Второто сведение идва от писмо на папа Йоан VIII от 8 юли 879 г. до Борис-Михаил, от което научаваме, че българските пратеници при папа Николай I били Петър, **Йоан** (п. м. – Т. Т.) и Мартин (LIBI, 1960: 164). Ако към тези две известия добавим печатите на „**Йоан** (п. м. – Т. Т.) багатур и престолонаследник” с датировка втората половина на IX в. (Jordanov 1989: 390-399)¹¹ и сега представения печат на „**Йоан** (п. м. – Т. Т.) архонт на България” с вероятна датировка последните две десетилетия на IX в., се получават интересни съвпадения между писмени сведения и сфрагистични данни. Тези съвпадения ми дават основание да допусна следната историческа реконструкция. През 864 г. първородният син на Борис-Михаил приема официално името Йоан. През 866 г. е част от българската делегация в Рим и с това име е отбелязан в официалните документи (писмото на папа Йоан VIII). Със същото име подпечатва кореспонденцията си до 889 г. като „багатур и канартикин”, т. е. престолонаследник. След тази година получава от баща си Борис-Михаил широки съвладетелски правомощия и вероятно използва анонимни печати със сходна иконография (явно вече утвърдена за българската владетелска институция) като тези на „Михаил, архонт на България” (Todorov 2011: 179-181). В един момент обаче вероятно в стремежа си да се измъкне от сянката на титулярния владетел „Михаил монах от Бога поставен архонт на България”¹² и да провежда самостоятелна политика, различна от тази на баща си, излиза от анонимност – отново с официалното си име Йоан. Гравьорът, който е получил нареждането да изработи булотириона, е следвал почти буквално модела

---

¹⁰ Това сведение още Васил Златарски определя, че „не вдъхва доверие”, защото не се потвърждава от останалите източници (Zlatarski 1927: 85, бел. 2). Неговото мнение почти безкритично се възприема и в по-късните и съвременни изследвания (Gyuzelev 1969: 317, бел. 8; Vozhilov 2017: 35). В тази връзка би следвало да се отбележи, че сведението от Бертинските анали не може да се счита за напълно изолирано. В „Хрониката” на Андрей Бергамски от последната четвърт на IX в. четем, че владетелят на българите по собствена инициатива „отишъл в храма на св. Петър в Рим” и „бил утвърден в християнската вяра” от папа Николай I (LIBI, 1960: 181). Тук не можем да изключим, че зад това странно посещение на Борис-Михаил всъщност се крие реалната визита в Рим през 866 г. на неговия син.

¹¹ В първата своя публикация И. Йорданов допуска, че собственик на тези моливдовули е Йоан – синът на цар Симеон и брат на цар Петър, а времето на тяхното използване е 927-928 г. Обликът на тези моливдовули обаче предполага датирание по-скоро през втората половина на IX в. Последното явно провокира изтъкнатия специалист в областта на византийската и средновековната българска сфрагистика няколко години по-късно да посочи като вероятна идентификация „и друг Йоан – законен или незаконен престолонаследник” (Jordanov 1997: 356-357).

¹² Това е легендата на моливдовулите, с които замонашилият се български владетел е скрепявал кореспонденцията след 889 г. вероятно до смъртта си през 907 г. (Jordanov 2016: 35a-в).

от владетелските печати на Борис I и според възможностите си е възпроизвел тяхно близко подобие. Именно с този булотирион – Йоан – „архонта на България”, в началото на 90-те години на IX в. е подпечатал писмо до неизвестен адресат в архитектурния комплекс, известен днес като обект № 41 от Външния град на Плиска. Същият път по всяка вероятност извървява и третият Борисов син Симеон, който през 893 г. получава от баща си отнетите от по-големия си брат съвладетелски правомощия и до смъртта на баща си през 907 г. скрепява кореспонденцията си с анонимни печати, а след тази година до 913 г. се представя пред поданиците си и дипломатическите партньори посредством неколкократно споменатите по-горе печати на „Симеон архонт на България” (Todorov 2011: 179-181).

В заключение искам да отбележа, че изказаните в горните редове идеи, които касаят коментара на информацията от новооткрития моливдовул, малко или много имат хипотетичен характер и бъдещите находки ще покажат тяхната правота или несъстоятелност. По-същественото обаче е, че вниманието на научната общност е насочено към интересен, макар и фрагментиран паметник на ранносредновековната българска сфрагистика, пряко свързан с владетелската институция от втората половина на IX в.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

- Обр. 1. План на обект № 41 с местонамиране на моливдовула
Обр. 2а. Лице на новооткрития моливдовул
Обр. 2б. Опако на новооткрития моливдовул
Обр. 3а. Лице на моливдовул на „Михаил архонт на България” (по Jordanov 2016: № 15).
Обр. 3б. Опако на моливдовул на „Михаил архонт на България” (по Jordanov 2016: № 15).
Обр. 4а. Лице на моливдовул на „Симеон архонт на България” (по Jordanov 2016: № 39).
Обр. 4б. Опако на моливдовул на „Симеон архонт на България” (по Jordanov 2016: № 39).

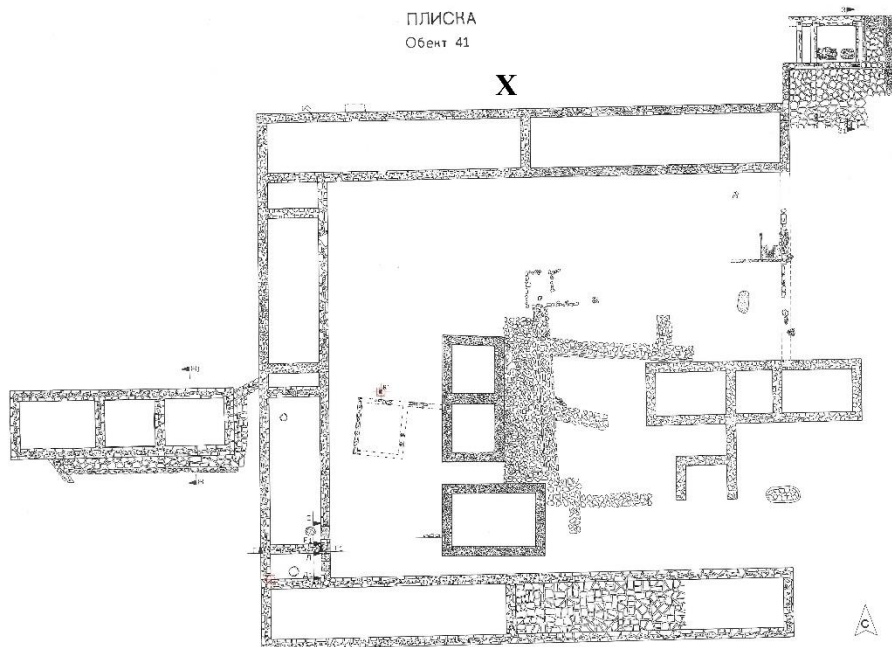
ЛИТЕРАТУРА

- Andonov 2019:** Andonov, K. Vizantiyskite imperatorski pečati ot Balgaria – predstavitelnata chast ot balgarskata sfragistichna kolektsiya. Prinosat na Ivan Jordanov. – In: ANTIKXAPIΣMATOΣ EΠIΣΦPAGIΣIΣ. Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Ivan Yordanov. Shumen: Universitetsko izdatelstvo “Eπισkop Konstantin Preslavski”, 30-47 [Андонов, К. Византийските императорски печати от България – представителната част от българската сфрагистична колекция. Приносът на Иван Йорданов. – В: ANTIKXAPIΣMATOΣ EΠIΣΦPAGIΣIΣ. Юбилеен сборник в чест на 70-годишната на проф. д.и.н. Иван Йорданов. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 30-47].
- Bozhilov 1983:** Bozhilov, I. Tsar Simeon Veliki (893-927): Zlatniyat vek na srednovekovna Balgaria. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya Front [Божилков, И. Цар Симеон Велики (893-927): Златният век на средновековна България. София: Издателство на Отечествения Фронт].
- Bozhilov 2017:** Bozhilov, I. Istoriya na srednovekovna Balgaria. T. 2. Hristiyanska Balgaria. Sofia: Fondatsiya “Balgarsko istoricheskoto nasledstvo” [Божилков, И. История на средновековна България. Т. 2. Християнска България. София: Фондация „Българско историческо наследство“].

- Gyuzelev 1969:** Gyuzelev, V. Knyaz Boris I. Sofia: Nauka i izkustvo [Гюзелев, В. Княз Борис I. София: Наука и изкуство].
- Jordanov 1989:** Jordanov, I. Oshte vednazh za molivdovulite na Yoan bagatur. – In: Problemi na prabalgarskata istoriya i kultura. T. 1. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 390-397 [Йорданов, И. Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. София: Издателство на Българската академия на науките, 390-397].
- Jordanov 1997:** Jordanov, I. Srednovekovni balgarski pechati s titlata bagatur. – In: Problemi na prabalgarskata istoriya i kultura. T. 3. Shumen: Slavcho Nikolov i &, 354-362 [Йорданов, И. Средновековни български печати с титлата багатур. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен: Славчо Николов и &, 354-362].
- Jordanov 2016:** Jordanov, I. Korpus na srednovekovnite balgarski pechati. – In: Pliska-Preslav. T. 12, Sofia: 7 lacha [Йорданов, И. Корпус на средновековните български печати. – В: Плиска-Преслав. Т. 12, София: 7 лъча].
- Konstantinov 2015:** Konstantinov, K. Vanshniyat grad na Pliska prez sledstolichniya period 893-971 g. Shumen: Universitetsko izdatelstvo “Episkop Konstantin Preslavski” [Константинов, К. Външният град на Плиска през следстоличния период 893-971 г. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Konstantinov 2017:** Konstantinov, K. Ustroystvo i planova shema na obekt № 41 vav Vanshniya grad na Pliska. – In: IN HONOREM. T. 4. TEMPUS FUGIT. Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d-r Stoyan Vitlyanov. Shumen: Universitetsko izdatelstvo “Episkop Konstantin Preslavski”, 120-135 [Константинов, К. Устройство и планова схема на обект № 41 във Външния град на Плиска. – В: IN HONOREM. Т. 4. TEMPUS FUGIT. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Стоян Витлянов. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 120-135].
- Konstantinov, Ilieva, Kanev 2019:** Konstantinov, K., G. Ilieva, I. Kanev. Arheologicheskoprouchvane na obekt № 41 vav Vanshniya grad na Pliska prez 2018 g. – In: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2018 g. Sofia: Bulged OOD, 459-462. [Константинов, К., Г. Илиева, И. Кънев. Археологическо проучване на обект № 41 във Външния град на Плиска през 2018 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2018 г. София: Булгед ООД, 459-462].
- Konstantinov, Ilieva, Kanev 2020:** Konstantinov, K., G. Ilieva, I. Kanev. Obekt № 41, Vanshen grad na Pliska, kraya na IX-nachaloto na XI vek. – In: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2019 g. Chast 2. Sofia: Bulged OOD, 1108-1111 [Константинов, К., Г. Илиева, И. Кънев. Обект № 41, Външен град на Плиска, края на IX-началото на XI век. – В: Археологически открития и разкопки през 2019 г. Част 2. София, Булгед ООД, 1108-1111].
- Konstantinov, Ilieva, Kanev 2021:** Konstantinov, K., G. Ilieva, I. Kanev. Arheologicheskoprouchvane na obekt № 41 vav Vanshniya grad na Pliska. – In: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2020 g. Kniga 2. Sofia: Bulged OOD, 984-988 [Константинов, К., Г. Илиева, И. Кънев. Археологическо проучване на обект № 41 във Външния град на Плиска. – В: Археологически открития и разкопки през 2020 г. Книга 2. София: Булгед ООД, 984-988].
- LIBI 1960:** Latinski izvori za balgarskata istoria, t. 2, Sofia: Izd. na BAN [Латински извори за българската история, т.2, София: Издание на БАН]
- Oikonomides 1985:** Oikonomides, N. A collection of dated Byzantine Seals. Washington DC: DUMBARTON OAKS Research Library and Collection.
- Pavlov 2019:** Pavlov, Pl. Dinastiyata na Krum. Sofia: Balgarska istoriya [Павлов, П. Династията на Крум. София: Българска история].
- Petrova 1984:** Petrova, P. Aeroarheologicheskoprouchvane na arhitekturni kompleksi ot IX – X v. // Arheologiya, kn. 1, 52-62 [Петрова, П. Аероархеологическо проучване на архитектурни комплекси от IX – X в. // Археология, кн. 1, 52-62].

- Petrova 1992:** Petrova, P. Kam vaprosa za istoriko-arheologicheskata topografiya na Vanshniya grad na Pliska po danni na aerometoda. – In: Pliska – Preslav. T. 5, Shumen: Hermes i Hermes, 64-76 [Петрова, П. Към въпроса за историко-археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода. – В: Плиска – Преслав. Т. 5, Шумен: Хермес и Хермес, 64-76].
- Shandrovskaya 1969:** Shandrovskaya, V. Pamyatniki vizantiyskoy sfragistiki v Эрmitazhe. // Vizantiyskiy vremennik, № 29, 251-252 [Шандровская, В. Памятники византийской сфрагистики в Эрмитаже. // Византийский временник, № 29, 251-252].
- Shandrovskaya 1999:** Shandrovskaya, V., S. Ob izobrajeniyah Hrista na vizantiyskih pechatyah IX-XIV vv. // Antichnaya drevnost i srednie veka, 30, 116-123 [Шандровская, В. Об изображениях Христа на византийских печатях IX-XIV вв. // Античная древность и средние века, 30, 116-123].
- Todorov 2008:** Todorov, T. Vatrešnodinastichniyat problem v Balgaria ot kraja na 20-te – nachaloto na 30-te godini na X vek. – In: Istorikii. T. 3, Shumen: Universitetsko izdatelstvo “Episkop Konstantin Preslavski”, 263-279 [Вътрешнодинастичният проблем в България от края на 20-те – началото на 30-те години на X век. – В: Историкии. Т. 3, Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 263-279].
- Todorov 2011:** Todorov, T. Za edno otrazhenie na savladetelskata praktika v Parvoto balgarsko tsarstvo prez vtorata polovina na IX – parvite desetiletiya na X vek. – In: Balgariya, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie. T. IV. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy", 173-181 [Тодоров, Т. За едно отражение на съвладетелската практика в Първото българско царство през втората половина на IX – първите десетилетия на X век. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 173-181].
- Zlatarski 1927:** Zlatarski, V. Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. I, ch. 2. Sofia: Darzhavna pechatnitsa [История на българската държава през средните векове. Т. I, ч. 2. София: Държавна печатница].

X - местонамиране на могудовула

Обр. 1

Обр. 2a

Обр. 2б

Обр. 3a

Обр. 3б

Обр. 4a

Обр. 4б